

ARTUR KONOPACKI (Białystok)

HERALDYKA TATARÓW W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM NA PRZESTRZENI XVI-XIX WIEKU – WYBRANE ASPEKTY

Tatarom, jako mieszkańcom ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, poświęcono dotychczas sporo uwagi w badaniach historycznych. Tatarzy zamieszkując Wilno, Nowogródek, Słonim i inne pomniejsze miasteczka Wileńszczyzny m.in. (Orda, Osmołów), stanowili i po dziś dzień stanowią swoistą grupę egzotyczną, wciąż mało znaną. Do chwili obecnej Tatarami zajmowano się głównie pod kątem osadnictwa, udziału w wojsku, czy też poświęcano czas nad badaniem ich religii oraz obrzędów¹. Natomiast zagadnienie ich heraldyki pozostawało do tej pory niemalże w cieniu.

W niniejszym artykule staraliśmy się przedstawić heraldykę tatarską nie na przykładzie jednego rodu czy herbu, co zapewne również było by ciekawe, lecz chcieliśmy pokazać ogólny proces jakiemu na przestrzeni wieków podlegała tatarska tamga.

Od samego początku ludność tatarska przybyła na Litwę była dość znacznie zróżnicowana pod względem społecznym, ekonomicznym i stanowym. Do połowy wieku XVI ludność tatarska dzieliła się na trzy kategorie, „stany.” Uprzywilejowaną grupę stanowili potomkowie ordyńskich sołtanów i murzów. Rody wywodzące się od murzów miały prawo używać tytułu kniazia². Tatarzy – potom-

¹ Zob., m.in., S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938; B. Baranowski, *Polska a tatarszczyzna w latach 1624-1629*, Łódź 1948; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa-Poznań 1984; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989; A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy w latach 1918-1939*, Warszawa 1990; H. Jankowski, Cz. Łapicz, *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa 2000; J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich 1794-1944*, Pułtusk 2002.

² Kniaź jest słowem pochodzenia normańskiego „konung”. Było ono w słowiańszczyźnie synonimem władzy i wodza naczelnego i odpowiadało łacińskiemu „princeps”, „dux”, po polsku książę. Por., J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa 1895, s. 19; Kniaź ruski odpowiednik tureckiego bej, zob., *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red., M. R. Mayenowa, t. X, Wrocław 1976, s. 430.

kowe elit stepowych sołtanów i murzów – posiadali liczne włości pochodzące z nadań wielkoksiążęcych, za co byli jednak zobowiązani m.in. do konnej służby wojskowej, jak zresztą ogół szlachty w tamtym czasie. Posiadali również przywilej do zwierzchnictwa nad chorągiewami wojsk tatarskich. Urząd ten był dziedziczny, jednak za każdym razem należało uzyskać zgodę hospodara³. Nie byli włączani do chorągwi powiatowych ani też nie służyli z ogółem bojarstwa, posiadali Tatarzy oddzielne chorągwie powiązane z osobą księcia.

„Obowiązkiem tego ludu [Tatarów-przyp. AK.] było służyć wojskowo, co oni z wiernością przykładową wypełniali (...)”⁴.

W pomniku prawodawstwa litewskiego „*Statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego*” wszystkich trzech redakcji (1529, 1566, 1588), pojawia się słowo „bojar”⁵. W źródłach XV i początkach XVI wieku bojarami określano osoby pełniące pewien rodzaj służby. Osoby te zwolnione były od ponoszenia innych ciężarów⁶. Wraz z rozwojem prawodawstwa litewskiego bojarzy, pojawiający się na kartach kolejnych redakcji statutów, w wyraźny sposób ewoluują w kierunku praw szlachty polskiej (koronnej). Powolny ten proces, zapoczątkowany w II poł. XV wieku, przekształcił biernego bojara w aktywnego politycznie szlachcica w XVI w⁷.

Odprawiali Tatarzy służbę z konia sami, bądź poprzez wystawionych ludzi wspólnie z bojarami⁸. Stanowili oddzielną specyficzną grupę społeczności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zamieszkując daną ziemię, służąc konno gospodarowi, nie występowali jednak pod chorągiewami powiatowymi. Zawsze stanowili odrębne oddziały.

W dokumentach szesnastowiecznych potomków murzów, sołtanów, nazywano szlachtą gospodarską, która miała pełnić posługę z konia na rzecz hospodara w dobrach, którego byli osadzani⁹. Tatarzy, potomkowie elit przybyłych ze stepu, traktowani byli jako szlachta. Często zabiegali u hospodara aby potwierdził on swoim urzędem prawo do używania tytułu kniaziowskiego. Zabiegi takie miały miejsce w szczególności w wypadku kwestionowania urodzenia danej osoby bądź rodu. W zachowanych źródłach możemy odnaleźć następujący wpis w „*Metryce*

³ P. Borański, *Zwierzchnicy wojskowi Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica” 1994, t. 22, s. 59-83.

⁴ T. Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, Wilno 1840, t. VIII, s. 246.

⁵ Zob. *Statut litewski*, w: „Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności”, t. VII, Kraków 1900, *Statut Wielkiego Knjażestwa Litowskiego 1588*, Minsk 1989.

⁶ W. Sienkiewicz, *Bojarzy-szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. XLVIII, 1983, z. 4, s. 36.

⁷ G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*, Poznań 2002, s. 5-86. Tamże szerzej na temat emancypacji bojarów litewskich. Zob. również: T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koroną od Unii lubelskiej do początku XVIII wieku*. „Zapiski Historyczne”, t. LI, 1986, z. 1, s. 45-62; zob. P. Dąbkowski, *Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI w.*, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, t. VI, Lwów 1916, z. 3, s. 21.

⁸ O służbie Tatarów w wojskach litewskich zob. m.in., Jodok Ludwik Decjusz, *Księga o czasach króla Zygmunta*, opr. I wyd. T. Bienkowski, Warszawa 1960, s. 19, 35.

⁹ *Archeografickij sbornik dokumentov odnosjaščichsja k istorii svernozapadnoj Rusi*, Wilno 1867, t. 1, s. 37-40.

Litewskiej”: „Wilno 30 października 1517 r., kop., s.430. Z. [Zygmunt] nadaje marszałkowi i pisarzowi tatarskiemu Abrahamowi Tymirczycowi oraz jego krewnym rangę kniaziowską, zgodnie z przedłożonymi dokumentami chanów, Mendli-Gireja i Szejh – Achmata, stwierdzającymi pokrewieństwo Tymirczyca z arystokracją tatarską, co kwestionowali inni kniaziowie zamieszkujący w W. Księstwie Litewskim”¹⁰. O przynależności do stanu szlacheckiego świadczą zapisy o charakterze płaconego podatku czy też uchwały sejmowe mówiące o zachowaniu wszelkich przywilejów i praw na równi ze szlachtą¹¹. Na równi z całą szlachtą odbywała się również rejestracja ludności tatarskiej w ich dobrach¹². „Chorążych, Murzów i wszystkich innych Tatarów, za oświadczone Nam i Rzeczypospolitej usługi, i wierne poddaństwo,(...) przy prawach, wolnościach, (...) według statutu W. Lit. aequaliter ze stanem szlacheckim in perpetuum zachowujemy”¹³.

Przykładem przynależności stanowej w wieku XVII jest niewątpliwie fakt ustalenia takiej samej nawiązki i główszczyzny „każdy z Tatarów mirzów, kniaziów mający osiadłości i bywający na wyprawach wojennych, główszczyzny i nawiązki takie mieć będą płacone jak szlacheckie”¹⁴. Przyznanie prawa do nawiązki miało w owym czasie niebagatelne znaczenie – wyznaczało bowiem miejsce w feudalnej strukturze społecznej państwa litewskiego. Konstytucja sejmu warszawskiego z 1662 roku wyraźnie stwierdza w zapisie o pogłównym tatarskim do jakiego stanu należą:

„Tatarowie wszyscy W. [Wielkiego] X. [Księstwa] Lit[Litewskiego], którzy kolwiek osiadłości swe w W. [Wielkim] X.[Księstwie] Lit. [Litewskim] mają od osób swoich jako szlachta, po złotych trzech, oddać do Poborców Powiatowych na terminie powinni będą”¹⁵.

Prawo litewskie uznawało Tatarów służących wojskowo za szlachtę, przyznając im przywileje tak sądowe, majątkowe, jak również prawo posiadania poddanych chrześcijan. Prawo posiadania ziemi i służba ziemiska nie była tylko powinnością Tatarów, należy zauważyć, iż III Statut (1588) w rozdziale II art. 1 zalicza wszelkich ludzi posiadających ziemię (ogół szlachty) do pełnienia posługi z ziemi na rzecz hospodara¹⁶.

¹⁰ K. Pietkiewicz, *Metryka Litewska - Księga wpisów za lata 1516-1518*, „Lithuano- Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. IV Poznań 1994, s. 159-199; Pozycja w księdze wpisów nr 72.

¹¹ Należy jednak pamiętać, iż ludność tatarska pod względem prawa była zróżnicowana, w hierarchii tej najwyższą pozycję zajmowali tzw. Tatarzy gospodarscy.

¹² H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI*, Poznań 1998, przypis 23, s. 71; szerzej na temat położenia prawnego Tatarów w okresie XIV-XVIII, zob., J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa-Poznań 1984.

¹³ *Volamina Legum* (dalej: VL), t. V, s. 313-314, 259; zob. również: VL, t. IV, s. 319, 465; t. VII, s. 350.

¹⁴ T. Czacki, *Oprawach litewskich i polskich*, t. 2, Kraków 1861, s. 239., por., *Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności*, t. VII, Kraków 1900, s. 221.

¹⁵ VL., t. IV, s. 426.

¹⁶ *Statut Wielkiego Knjażestwa Litovskiego*, s. 51.

Współczesna heraldyka wywodzi herby ze znaków bojowo - rozpoznawczych nie wykluczając jednocześnie ich jako znaków własnościowych¹⁷. Początki heraldyki zachodniej sięgają wieku XI. Heraldyka na przestrzeni wieków wytworzyła swój własny język, którym się posługuje. Bez choćby częściowego jego poznania nie jesteśmy w stanie zrozumieć tego kodu znaków, barw. Język heraldyki nazywany jest fachowo sztuką blazonowania, czyli umiejętnością opisanie herbu według ściśle ustalonych norm i reguł¹⁸. Reguły te dotyczą między innymi określania kolorów nakładania ich na siebie stron heraldycznych, ustawienia figur etc.

Najistotniejszym elementem herbu był oczywiście znak godła. Wywodzi się on, zdaniem znakomitej większości badaczy, z dawnych znaków pieczętnych, własnościowych. Umieszczanie na tarczy zwierząt drapieżnych symbolizować miało odwagę, waleczność rycerza, który się znakiem posługiwał. Zdarzało się również umieszczać symbole religijne, świadczące o pobożności właściciela znaku. Nie obce było również umieszczanie znaków astrologicznych.

Powstawanie herbów tatarskich ma nieco odmienną historię niż kształtowanie się herbów szlachty polskiej. Początek znaków – wyobrażeń herbowych u ludów stepowych sięga jeszcze czasów przed zjednoczeniem wszystkich plemion mongolskich przez Czyngis – chana. W związku z brakiem jednolitego źródła, stwierdzającego skąd pochodziły znaki przysposobione w późniejszym okresie jako herby, istnieje wiele hipotez. Równie trudno mówić o pierwowzorze herbu polskiego. Jak wiemy, uczeni do dziś spierają się czy były to runa skandynawskie, czy może znaki z Europy Zachodniej¹⁹.

W sporach nad pochodzeniem tamg – znaków plemion koczowniczych występują różne teorie.

Pojawienie się pierwszej wzmianki o tamgach, jako znaku używanym do znakowania, pojawia się według Aristowa już w V wieku n.e.²⁰. Jest prawdopodobne, że tamgi mógł nadać swoim wojskom Czyngis – chan. Znaki takie mogły być przydzielone w czasie podziału wojska i przyporządkowaniu dowódców, około 1206 roku²¹. Stąd też w późniejszym okresie tamgi poszczególnych rodów związane były bezpośrednio z częścią danego wojska.

Czym zatem była tamga, którą przywiedli ze sobą z dalekiego stepu Tatarzy?

Trudności w zweryfikowaniu pochodzenia tamgi nie są odosobnione, równie trudno odpowiedzieć skąd pochodzą pierwotne znaki herbów polskich²².

¹⁷ A. Kulikowski, *Heraldyka szlachecka*, Warszawa 1990, s. 16.

¹⁸ Zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001; A. Kulikowski, *Heraldyka szlachecka*, Warszawa 1990; P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997; S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk 1999.

¹⁹ F. Piekosiński, *O źródłach heraldyki ruskiej*, Rozprawy Akademii Umiejętności Wydział Historyczno-Filozoficzny, seria II, t. XII, Kraków 1899, s. 185.

²⁰ B. Namysłowski, *O znakach rodowo - gospodarskich ludów dalekiego wschodu i zachodu*, Odb. z „Wiadomości Archeologicznych”, t. XII, 1928-1929, s. 4.

²¹ Zob. S. Kałużynski, *Tajna historia Mongołów*, Warszawa 1970, s. 129.

²² S. Kutrzeba, *Przyczynki do teorii runicznej*, „Miesięcznik Heraldyczny” R.II, 1909, nr 1, s. 1-3.

Tamgą nazywano pierwotnie prosty znak składający się z kreski i kropki. Pełnił on funkcję znaku własnościowego do oznaczania wielbłądów, koni. Pierwotne życie w dużej grupie w obrębie wielkich rodów nie wymagało oznaczania własności indywidualnej. Istniały zatem proste znaki określające przynależność rodową, a nie indywidualną.

Wraz z rozwojem i rozrastaniem się plemienia tamga przeżywała ewolucję. W okresie późniejszym zaczęto również posługiwać się tamgą w dokumentach państwowych przykładając ją w formie pieczęci na różnego rodzaju dokumentach²³. Tamga zatem zaczęła przechodzić ewolucję od znaku wyłącznie własnościowo – rozpoznawczego do funkcji herbu rodowego²⁴. Pierwotnie znak ten umieszczany był bezpośrednio na materiale, którym miał być znakowany, bez ozdobnej tarczy czy też innych elementów dekoracyjnych²⁵.

W celu odróżnienia plemion zaczęto dodawać do prostego znaku kreski, kropki, jednakże w taki sposób, aby bez trudu można było zidentyfikować prototyp tamgi, a zatem pierwotne pochodzenie rodu²⁶. Rozwiązanie takie miało niebagatelne znaczenie wobec rozrastających się rodów oraz dużych przestrzeni. Pozwalało ono na szybką identyfikację ewentualnych krewnych. Pamiętać jednocześnie należy, że pokrewieństwo jest sprawą najwyższej wagi wśród ludności koczowniczej. Więzy krwi odgrywały tu zawsze olbrzymią rolę, której nie możemy pomijać w naszych badaniach nad tą społecznością. Świadomość przynależenia do jednej grupy wyrażała się często w gotowości pomocy sobie nawzajem w różnego typu sytuacjach życiowych, często przyjmując bliższą lub dalszą rodzinną pod bezpośrednią opiekę. „Tatar gospodarski Murat Manitikowicz adoptował swego bratanka, bądź siostrzeńca Huseina Ajdarowicza w roku 1525.”²⁷

Początkowo w Europie herb był używany wyłącznie jako znak rozpoznawczy oddziałów wojskowych, a że dowódcami takich oddziałów byli przeważnie książęta świeccy bądź duchowni na porporcach umieszczali swoje znaki²⁸. W wyniku przekształcania się stanów prawo do szlachectwa i posiadania herbu uzyskali „ci którzy siedzą na ziemi”²⁹. Na samym początku znak rozpoznawczy, a później herb zawsze był wyróżnieniem z pośród wspólnoty warstwy wyższej – rządzącej. W podobny sposób swą wyższość przedstawiała elita społeczności na stepie. Widać tu wyraźną analogię rozwoju znaków w różnych regionach świata, odmiennych kulturach, w zbliżonych okresach chronologicznych.

Tamgi początkowo określające całe rody, wraz z rozwojem ewoluowały w stronę pojedynczych znaków przysposobianych przez rodziny mające wpływ w państwie, bądź zasłużone w szczególny sposób dla rządzących elit.

²³ B. Namysłowski, *O znakach rodowo-gospodarskich*, op. cit., s. 4.

²⁴ Ibidem, s. 4.

²⁵ P. Dudziński, *Alfabet*, op. cit., s. 230.

²⁶ B. Namysłowski, *O znakach rodowo-gospodarskich* op. cit., s. 9.

²⁷ J. Bardach, *Adopcja w prawie litewskim XV i XVI wieku*, Wilno 1938, s. 70.

²⁸ J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, op. cit., s. 640-641.

²⁹ Ibidem, s. 642.

Zakorzeniona w świadomości przynależność posiadania odrębnych znaków i ich wartość widoczna jest między innymi w prawie zwyczajowym ludów stepowych. Kobieta wychodząca za mąż zobowiązana była przyjąć tamgę męża, jest to niemal analogiczne z prawem zachodnim. Wśród Tatarów w początkach kształtowania się herbownictwa większość rodów używających znaków - herbów należała do tzw., rodów genealogicznych, a nie heraldycznych. Ród genealogiczny składał się z kilkudziesięciu spokrewnionych rodzin pieczętujących się tym samym znakiem³⁰. Tamga zatem spełniała rolę herbu, herbu nie do końca w pojęciu i znaczeniu dzisiejszym.

Proces kształtowania się heraldyki w Wielkim Księstwie Litewskim jest o tyle skomplikowany, co ciekawy. Na Litwie jak i na Rusi herb nie był wcześniej w powszechnym użyciu. Do zwiększenia się zainteresowania herbem przyczyniło się kilka powodów. Po pierwsze chęć zrównania się ze szlachtą koronną w ich prawach i przywilejach³¹, po wtóre odróżnienia się od pozostałych kategorii, np. bojarów nie znajdujących się w klasie uprzywilejowanej. Heraldyka polska zakładała bowiem równość stanową wśród osób posiadających prawo do herbu³². Sfragistyka litewska dopiero pod wpływem Polski po Unii Horodelskiej (1413) zaczęła się stosować do zachodnich zasad heraldyki³³. Oczywistym wydaje się fakt, iż dzięki unii, litewska heraldyka wchodzi w orbitę wpływów heraldycznych polskich przystosowując się z czasem do reguł europejskich. Teoretycznie do roku 1413, a praktycznie do końca XV wieku, pomimo przeniesienia wzorów heraldycznych z Polski, miejscowa heraldyka występuje jako heraldyka pieczęci prywatnych. Z czasem znaki pieczętne wchodzi jako wyobrażenie herbowe określane mianem „herbu własnego.” Umieszczanie starych znaków rodowych (pieczętnych) świadczyło o starożytnej tradycji i pochodzeniu rodu³⁴.

Przyjęcie w poczet zachodniej heraldyki (koronnej) pierwszych rodów litewskich miało miejsce po Unii Horodelskiej³⁵. Niezaprzeczalnym wydaje się, że Tatarzy nie zostali ze względu na wyznawaną religię przyjęci w poczet polskich rodów heraldycznych. Część „odrzuconych” poczęła, nie chcąc odstawać i odróżniać się, formować swe własne wizerunki herbów i tylko w niektórych wypadkach zapożyczała je od szlachty polskiej, bądź korzystać z wzorców wschodnich³⁶. W podobny też sposób powstawał i kształtował się herb tatarski³⁷.

³⁰ Zob. A. Kulikowski, *Heraldyka*, op. cit., s. 22.

³¹ Zob. T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej*, op. cit., s. 45-62.

³² J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, op. cit., s. 642.

³³ J. Jodkowski, *Pieczętne znaki ruskie z XI-XII w., znalezione w Grodnie i Drohiczyźnie*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 158; szerzej na temat wchodzenia Litwy w orbitę wpływów heraldyki koronnej i o znaczeniu rodów, zob. H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 185-258, 351-389.

³⁴ S. Dumin, *Herbarz szlachty*, op. cit., s. 10.

³⁵ Zob. O. Halecki, *O początkach szlachty i heraldyki na Litwie*, Lwów 1916.

³⁶ A. Werycha Darowski, *Znaki pieczętne ruskie. Noty heraldyczne*, Paryż 1862, s. 25.

³⁷ W. Wittyg, S. Dziadulewicz, *Nieznana szlachta polska i jej herby*, Kraków 1994, s. 14.

Przybywający osadnicy, jak już wspomnieliśmy, przywieźli ze sobą znaki rodowo – rozpoznawcze zwane tamgami³⁸. U ludów Dalekiego Wschodu tamgi pełniły rolę herbu rodowego³⁹. Tamgami znakowano domostwa, jak i nagrobki. Każdy członek rodziny, która posiadała tamgę mógł jej używać we wszelkich sprawach związanych z potrzebą uwierzytelnienia listu, oznakowania swego mienia (stada) etc. Znaki – symbole używane przez przybyłych Tatarów, podobnie jak znaki rycerstwa, były dziedziczne. Tamgi Tatarów osiadłych w Wielkim Księstwie Litewskim niemalże od początku zaczęły pełnić funkcję znaku herbowego przykładanego do dokumentów. Wzorem do naśladowania mogła być „kancelaria” chańska, która sygnowała listy wysyłane przez chana pieczęcią z centralnie na niej umieszczonym znakiem tamgi. Pierwsze tatarskie znaki pieczętne pojawiają się już w wieku XVI⁴⁰. Przykładem takim mogą być dokumenty zachowane w zbiorach Wileńskiej Akademii Nauk dotyczące spraw ziemskich z odciskami pieczęci z wyobrażeniami herbowymi⁴¹.

Interesującym problemem heraldyki tatarskiej jest umieszczenie tamgi na monetach ruskich. Monety takie bite był w momencie zależności Księstwa Moskiewskiego od Tatarów. Pieniędźmi ze znakiem tamgi płacony był haracz chanom tatarskim⁴². Sprawa zależności Księstwa Moskiewskiego od Tatarów miała zapewne niebagatelny wpływ na kształtowanie się ruskich znaków heraldycznych, opartych w dużej mierze na tamgach. Związane było to z faktem długoletniego zwierzchnictwa Tatarów nad ludnością Księstwa Moskiewskiego. Przenoszący się Tatarzy przeszczepiali swe znaki również na grunt litewski. Stwierdzić więc można że w pewnym stopniu na kształt heraldyki wschodniej (litewskiej i ruskiej) wpływ mieli Tatarzy. „Osobliwie herby u naszych heraldyków uważane za ruskie, a które na Rusi od Tatarów powstały i tych jest wiele”⁴³.

O proveniencji wschodniej znaków herbowych używanych na Rusi jak i na Litwie świadczy umieszczanie w herbach charakterystycznych znaków – symboli.

O ile w heraldyce zachodniej elementem często umieszczanym w herbach są zwierzęta – lwy, orły, symbole religijne - krzyże, wyobrażenia murowanych zamków, ludzi czy złożone formy abstrakcyjne⁴⁴, o tyle znaki tatarskie są formą prostą. Tatarzy umieszczali jako swoje znaki- wizerunki te symbole, z którymi się utożsamiali. A zatem były to w różnych kombinacjach pojedyncze strzały, strzały łama-

³⁸ Powodowane było to spuścizną jaką posiadali i z jaką utożsamiali się Tatarzy - potomkowie wojowników Czyngis - Chana, zob., A. Drozd, *Spadkobiercy Czyngis Chana*, Życie Tatarskie, R I (VII), 1998, nr 1 (70), s. 4.

³⁹ B. Namysłowski, *O znakach rodowo - gospodarskich*, op. cit., s. 95-103, s. 4.

⁴⁰ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, op. cit., s. 70.

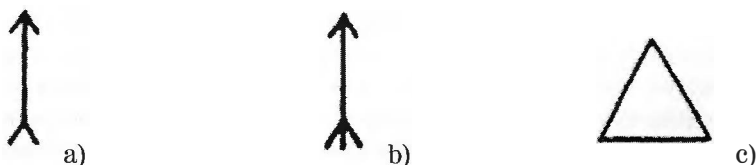
⁴¹ Biblioteka Akademii Nauk Litwy w Wilnie (Lietuvos Mokslu Akademijos Biblioteka) (dalej: BAN Wilno), sygn. f. 264-28, f. 264-27.

⁴² M. Gumowski, *Monety polskie*, Warszawa 1924, s. 79.

⁴³ A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi r. 1588*, „Teki Wileńska” 1858, nr 5.

⁴⁴ Zob. J. Łojko, *Średniowieczne herby polskie*, Poznań 1985; J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, op. cit., s. 660-661.

ne, z rozdwojeniem lotki, półksiężycy, strzemiona, mogły być podkowy, jako że koń stanowił ich nieodłączny atrybut. Przykładem mogą być znaki:

Rysunek 1. Źródło: P. Borawski, *Uwagi o heraldyce Tatarów*, „Novum” 1978, nr 8-9, s. 157.

a) Znak Chazbiejewiczów z 1591 r.; b) Znak Najmanów z XVI w; c) Znak Juszeńskich 1536 r.

Przybywający na Litwę Tatarzy byli w znacznej części mieszkańcami upadającej Złotej Ordy⁴⁵ z tego też powodu tamgi, którymi się posługiwali, w dużej mierze były pochodzenia złotoordyńskiego. Na podstawie zachowanych odcisków możemy porównać tamgi Złotej Ordy z herbami rodzin tatarskich osiadłych na Litwie. Znakomita większość herbów znana jest nam dzięki zachowanym odciskom pieczęci. Niekiedy po odrzuceniu „dodanych” znaków możemy rozpoznać pierwowzór, a zatem również gałąź rodziny bądź ród. Każdy ród posiadał swój odmienny znak pierwotnie prosty (jak widać powyżej), jednak wraz z rozwojem gałęzi rodowych w celu odróżnienia się, dodawano do znaku dodatkową kreskę bądź kółka⁴⁶. Należy przy tej okazji podkreślić że procesowi przeobrażeń podlegał również herb szlachty polskiej, która niejednokrotnie w celu odróżnienia rodzin używających tego samego zawołania „uszczerbiała” swoje rodowe znaki dodając do pierwotnych nowe elementy. Pod koniec XVI w. i początkach kolejnego stulecia szlachta porzucała swe „uszczerbione” herby i powracała do pierwotnych kształtów i zawołań⁴⁷.

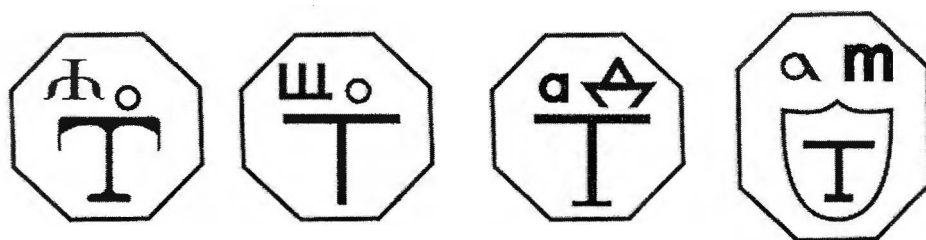
Rozrost rodów jak wcześniej wspomnieliśmy powodował ewolucję prostego znaku w formy coraz to bardziej złożone, i tu za przykład może posłużyć nam jedno z pierwszych wyobrażeń herbowych rodziny Muchłów. Pierwotnie znak w kształcie litery T w odmianach⁴⁸:

⁴⁵ Upadek Złotej Ordy nastąpił w 1502 roku, zob. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, op. cit., s. 163.

⁴⁶ Porównaj tamgę rodu Szyryńskich; P. Borawski, *Uwagi o heraldyce*, s. 152, rys. 7.

⁴⁷ W. Wittyg, S. Dziadulewicz, *Nieznana szlachta*, op. cit., s. 9.

⁴⁸ Rysunek odręczny na podstawie ryciny P. Borawskiego. Autor miał wgląd w dokumenty znajdujące się w Narodowym Archiwum Historycznym w Mińsku (dalej NAHBM), sygn. f. 319, op.5, nr 138, l. 20.

Rysunek 2. Źródło: Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (dalej: NAHBM), sygn. F. 319, op. 5 nr 138, 1. 20, etapy przekształcania się tamgi rodu Muchłów.

Zachowała się pieczęć kniazia Alikiewicza w postaci prostego, nie skomplikowanego wzoru, umieszczonego na wyobrażeniu tarczy tak jak na poniższej reprodukcji:

Rysunek 3. Źródło: BAN Wilno, sygn. F. 264-27., rys. b) odręczny rysunek autora zamieszczony obok ze względu na bardzo małą wielkość oryginalną pieczęć. Pieczęć kniazia Alikiewicza Begimowicza.

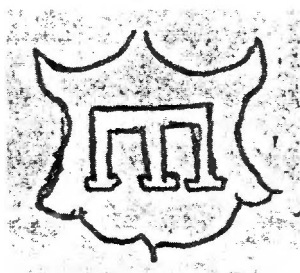
Jest to pieczęć kniazia Alikiewicza herbu Ułan. Najstarszy odnaleziony wizerunek pochodzi z pieczęci przystawionej do dokumentu w roku 1572. U góry widać litery A L I, co było zapewne znakiem - inicjałami kniazia Alikiewicza⁴⁹. W swej pracy „*Bielaruskije Tatarzy*” Dumin i Kanapacki twierdzą że najstarszy odcisk pieczęci z wizerunkiem h. Ułan jest znany z roku 1526⁵⁰.

Interesującym przykładem użycia skóry jako tła – „tarczy” do umieszczenia znaku tatarskiego (tamgi) jest pieczęć przyłożona przez carewicza Dżanaja Sołtanowicza Azibekowicza Ostryńskiego na dokumencie sprzedaży z dnia 27.07. roku 2⁵¹.

⁴⁹ W kartotece E. Rymszy szkic tego herbu zapisano pod sygnaturą Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Litwy ZSRR (dalej: CGHA LIT.CCCP), sygn. f 1276op. 1 dz. 606 l.3.(dalej: kartoteka Rymszy). Wszelkie wizerunki herbów pochodzących z kartoteki prof. E. Rymszy udostępnił mi prof. Stanisław Dumin za co w tym miejscu pragnę mu gorąco podziękować. Widoczna reprodukcja pieczęci pochodzi z listu zastawnego z roku 1572, który znajduje się w Bibliotece Akademii Nauk Litwy w Wilnie pod sygn. f. 264-27.

⁵⁰ S. Dumin, I.B. Kanapacki, *Bielaruskije Tatarzy. Minulaje i suczastwo*. Minsk 1993, s. 151.

⁵¹ Wizerunek z kartoteki prof. E. Rymszy, pod sygn. CGHA LIT.CCCP, f. 1275, op. 1, d. 606, l. 13.

Rysunek 4. Źródło: Kartoteka prof. E. Rymszy, szkic tego herbu zapisano pod sygnaturą Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Litwy ZSRR, (dalej: CGHA LIT.CCCP) F 1276 op. 1 dz. 606 1.3, (dalej: kartoteka Rymszy). Szkic tamgi carewicza Dżanaja Sołtanowicza Azibekowicza Ostryńskiego.

Przekształcanie prostych znaków pieczętnych (prototypów heraldycznych) w złożone formy heraldyczne powodowane były chęcią zbliżenia się i upodobnienia do ogółu społeczności herbowej, która pod koniec XVI wieku w wyniku zbliżenia się do Korony wchodzi w orbitę wpływu heraldyki zachodniej.

Posiadali jednak Tatarzy odrębność religijną, której uważnie strzegli i tylko dzięki niej nie rozplynęli się w masie mieszkańców państwa litewskiego. Nie obca ówczesnym Tatarom była zapewne praca Piotra Czyżewskiego, zacieklego przeciwnika Tatarów, który tak oto określał znaki rodzin tatarskich zarzucając brak prawa do herbu: „żaden Tatarzyn herbem szlacheckim nie pieczętuje się, tylko piętna swoje wymyślne, przyrodzone mają, jako kobyle ogony, kozie, rogi, szkapie kopyta, wielbłądzie garby, iż to herby tatarskie wysmienite i przynależyte”⁵².

Nacisk otoczenia nie w formie bezpośredniej lecz poprzez publikowane paszkwili, wykazywanie odrębności religijnej czy permanentne zarzucanie braku praw szlacheckich, powodował, że część Tatarów dążyła do zmiany swego położenia. Wyrażało się to często poprzez zmianę religii na prawosławie bądź rzymski-katolicyzm, zamianę wizerunku herbu z „kozich rogów, końskich ogonów” na formy będące w użyciu szlachty polskiej - jako wzorca stylu heraldycznego. Będące pod ciągłym wpływem polskich sąsiadów rodziny tatarskie ulegały procesowi spolszczenia, proces ten nie ominął również systemu nazewniczego⁵³.

W sposób analogiczny jak nazwy własne, które z patronimików przechodziły do form rozwiniętych, podobnie herb podlegał procesowi ewolucji. Pierwotnie tatarskie znaki herbowe kładzione były w postaci pieczęci i w większości nie były umieszczane na kartuszu⁵⁴ czy też z elementami artystycznymi, jak labry czy pióra.

⁵² P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski na czterdzieści części podzielony*, Wilno 1616, s.10, cyt. za P. Borawski, *Uwagi o heraldyce*, op. cit., s. 151-152.

⁵³ L. Dacewicz, *Nazwiska Tatarów w dawnym woj. podlaskim (XVI - XVIII w.)* - maszynopis w posiadaniu autora; zob. L. Dacewicz, *Wieloletni charakter antroponimii dawnego Podlasia*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 1, s. 28-31.

⁵⁴ Wyjątek taki (odnaleziony) stanowić może umieszczenie herbu Korsak na kartuszu, pod listem zastawnym na ziemię, zob.: BAN Wilno, sygn. f. 264-27.

Na początku XVIII wieku nastąpiło powolne, acz systematyczne wypieranie znaków pieczętnych na rzecz stosowania rokokowych tarcz heraldycznych, koron szlacheckich, labrów⁵⁵. Do naszych czasów niestety nie zachowało się wiele materiału źródłowego na podstawie którego można by porównać większą część herbów tatarskich i prześledzić jaką drogę ewolucyjną przebyły i z jakiej gałęzi rodów Złotej Ordy wyszły. Próbę taką podjął A. Ali Bek Topczybaszy w swoim artykule poświęconym heraldyce tatarskiej, jednakże ze względu na szczupłość materiału źródłowego skupił się on tylko na znakach z początku XVI wieku.

Władze państw zaborczych wobec rozrostu „szlachty” wprowadzały nakaz wywiedzenia się ze szlachectwa i ujednoczenia herbów⁵⁶. Ukazem carycy Katarzyny II z 1785 roku utworzono na terenie cesarstwa deputacje szlacheckie. Były to urzędy przed którymi osoby posiadające szlachectwo powinny były się wylegitymować. Należało po prostu przedstawić dokumenty stwierdzające prawo posiadania herbu. Często wypadkami był brak dokumentów potwierdzających w jakikolwiek sposób przynależność stanową. W takich przypadkach wystarczało poświadczenie właścicieli majątków o nadania przez ich przodka ziemi i poświadczeniu przynależności stanowej⁵⁷. Wywodzący się ówczesznie szlachcic deklarował jakiego jest herbu, co nie zawsze weryfikowano. Była to więc doskonała okazja aby zmienić swój prosty herb – znak nie zawsze odpowiadający ambicjom posiadacza. Tak więc nie pamiętając często swego pierwotnego „zawołania”, bądź też chcąc zmienić swój prosty wizerunek tamgi na herb używany przez szlachtę polską podawał, że takim rzekomo się pieczętowali jego przodkowie.

Na przełomie XVIII i XIX wieku, zgodnie z nakazami rejestracyjnymi, bujnie rozwinęła się heraldyka tatarska. W stylizacji XIX wiecznych herbów tatarskich wykorzystywano wszelkie możliwe detale typu armaty, szable, etc. Elementem wprowadzonym przez Tatarów do swoich herbów celem odróżnienia się od innych jest niewątpliwie umieszczanie symbolu religijnego powyżej korony jakim był półksiężyc.

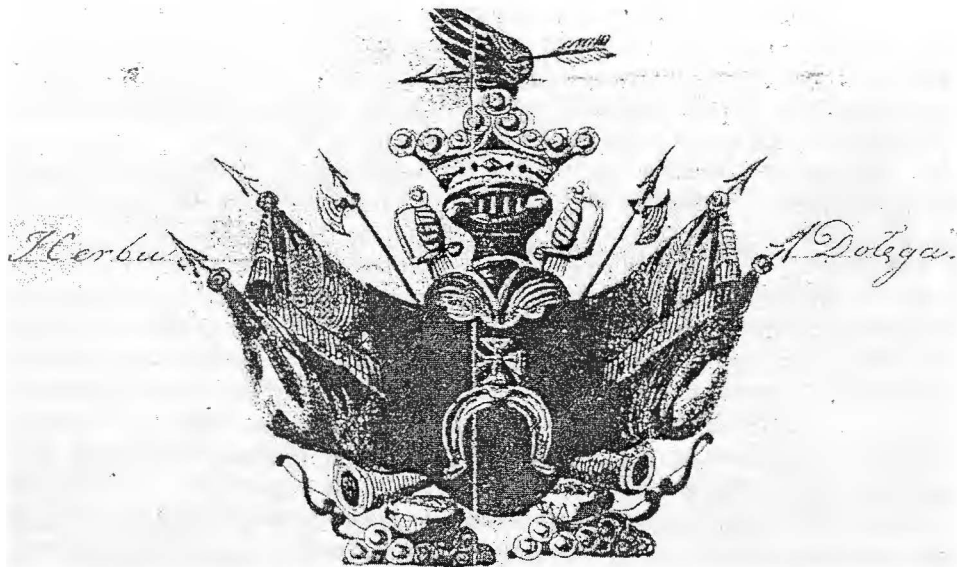
Rysunek 5. Źródło: S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin*, s. 8. Herb Achmat, z charakterystyczne zakończonej koroną zwieńczonej półksiężycem.

⁵⁵ S. Dumin *Herbarz rodzin*, op. cit., s. 16.

⁵⁶ Szerzej na temat statusu szlachty tatarskiej w XIX wieku zob.; I. Rychlikowa, *Tatarzy litewscy 1764-1831. Częścią szlacheckiego stanu?* „Kwartalnik Historyczny” R. 97, 1990, z. 3-4, s. 77-112.

⁵⁷ Prośba o takie zaświadczenie celem przedłożenia w deputacji wydane Tatarowi przez Józefa Radziwiłła, NAHBM, sygn. f. 319. op.1, dz. 91 list 224.

Natomiast przykładem pełnego niemal zastosowania wszystkich elementów ozdobiających herb jest wizerunek naszkicowany w wypisie z ksiąg szlacheckich guberni wileńskiej familii Tatarów Abramowiczów z roku 1819.

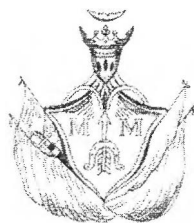
Rysunek 6. Źródło: Wypis z ksiąg szlacheckich guberni wileńskiej, reprodukcja w posiadaniu autora ze zbiorów prywatnych bez sygnatury. Wizerunek herbu rodziny Abramowiczów.

Widzimy powyżej polski herb Dołęga z odmianą, przyjęty przez rodzinę Tatarów z dodanym na koronie skrzydłem ze strzałą – niezgodnie zresztą ze sztuką heraldyczną.

Często również przy wizerunku herbu pojawiają się inicjały właściciela. Jest to niewątpliwie pozostałość po używaniu pieczęci tylko i wyłącznie z imieniem i nazwiskiem swojej rodziny. Pieczęć taka widnieje na dokumencie do deputacji szlacheckiej z 31 marca 1824 roku. Przyłożona pieczęć w swoim wizerunku przedstawia półksiężyc rogiami do góry przeбитą przez środek mieczem, po dwóch stronach klingi znajdują się inicjały J. Z. Całość nie jest umieszczona na tarczy, wieńczy ją jednak korona szlachecka. Pieczęć ma kształt owalny i na obrzeżach wypisane jest „PIECZEĆ MACHOMETANSKIEGO ZAKONU MIN. MUŁY”.⁵⁸ Właścicielem znaku był mołna⁵⁹ Jakub Zdanowicz stąd inicjały J.Z. Innym przykładem obrazującym pozostałość po umieszczeniu inicjałów na pieczęciach jest wizerunek herbu Rudnica z odmianą rodziny Muchłów z wyraźnie zaznaczonym półksiężycem na zwieńczeniu korony, oraz wpisanymi inicjałami po bokach M. M. jest to również przykład herbu własnego.

⁵⁸ NAHBM, sygn. f. 319, op.1, dz. 91, list 89.

⁵⁹ Mołna – określenie imama, duchownego muzułmańskiego używane dawniej.

Rysunek 7. Źródło: S. Dumin, *Muchla herbu Rudnica* w: „Letopis istoriko-rodosłownego obszczestwa v Moskwie” 1997, nr 4-5, s. 37. Herb rodziny Muchłów.

Wiek XIX przyniósł nowe trendy w umieszczaniu herbów. Zaczęły się pojawiać na tarczy herbowej znaki bogato ilustrowane elementami uzbrojenia: szablami, armatami, z rozpostartym na pikach z płaszczem tle. Dodatkowe elementy wprowadzone do herbu pogarszały jego czytelność. Pamiętać należy, iż prostota i czytelność znaku była głównym założeniem XIII wiecznych herbów. Herb przez wieki zmienił nie tylko swój wygląd zewnętrzny, ale też niejako zmienił swego ducha, poprzez zmianę swego przeznaczenia.

Heraldyka kształtowała się przez wiele wieków poddawana różnym zabiegom i modom. Znaki, poprzez koligacje rodzinne ulegały modyfikacjom, i jak trafnie zauważa Darowski „...kilka wieków ciągu których rodzime znaki zmąciły się zupełnie a ich pierwotnych kształtów nie tylko rozeznać nie podobna, ale i zgadywać trudno”⁶⁰.

Obecnie heraldyka zaczyna coraz częściej intrygować i interesować różne grupy społeczne. Wzmózione zainteresowanie naukowców być może spowoduje że więcej ludzi spoza kręgu nauki będzie miało okazję poznać tę piękną sztukę.

⁶⁰ A. Werycha Darowski, *Pieczątne znaki*, op. cit., s. 24.